

SÜREÇ FELSEFESİNDE ONTOLOJİK PRENSİPLERİN TEMELLENDİRİLMESİ

Dr. Kasim MOMİNOV*

ÖZET

Süreç Felsefesi denildiğinde ilk akla her ne kadar temelleri Herakleytos'a dayandığı düşünülse bile süreç felsefesinin sistematik bir şekilde ele alan ve sistematik hale getiren Charles Hartshorne ve Alfred N. Whitehead'ler olarak bilinir. Süreç felsefesinde görüşlerini ileri süren birçok ünlü düşünürlerin üzerinde durduğu genel düşünce ağırlığı süreç, tanrı ve insan merkezlidir.

Ancak söz konusu düşüncelerin İslam âleminde yansımaları her ne kadar benzerlik gösteriyorsa da özellikle Muhammed İkbâl'in ve M Aydın'ın düşüncelerinde ontolojik açıdan Tanrı ve insanın ilişkisi çok daha İslami anlayışın esas yaratma, yokluktan var etme ve ilişki açısından ise yine ontolojik temellerin esas ana kaynağı Tanrıda son bulmaktadır. Daha doğrusu Tanrıdan gelmektedir.

İşte makalemizde esas süreç felsefesi bakımından konumuzun ana teması olan ontolojik prensiplerin temellerinin bulup ortaya çıkartmakla beraber sözünü ettiğimiz düşünürlerimizin görüşlerinden hareketle bu düşünceleri İslam âlimlerimizin ana fikirleri ile karşılaştırarak bir sonuca varmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, Süreç, İnsan, Ahlak, Ontolojik Temel, İlişki, Ezeli Objeler.

FOUNDATION OF ONTOLOGICAL PRINCIPLES ON PROCESS PHILOSOPHY

ABSTRACT

When we are talking about process philosophy that the fundamentals of process philosophy coming from Heracles it is known, that the process philosophy was taken systematically and systematically organized by Charles Hartshorne and Alfred N. Whitehead.

Process philosophy suggests that the views of many famous thinkers stand on the weight of the overall process of thought, God and human centric.

However, although the similarity of ideas shows the reflections of the Islamic world, especially the ontological point of Muhammad Iqbal and M. Aydın thoughts. Thoughts about man's relationship with God is much more based on the Islamic understanding

* Dr., kasimmominov@gmail.com

of creating, from nothing to have a basis and terms of the relationship is still the main source of ontological foundations ends in the God. Rather, comes from God.

That in the article, based in terms of process philosophy we will try to find the foundations of the main theme of the ontological principles, with the thoughts of our thinkers as we mentioned and with these thoughts we will try to reach a conclusion by comparing it with the main ideas of the Islamic Ulema.

Keywords: God, Process, Human, Moral, Ontological Foundation, relationship, Eternal Objects.

GİRİŞ

Süreç felsefesine göre ontolojik prensiplerin, din ve ahlakın kaynağı, Tanrı ile insan arasındaki yaratıcı süreçte ortaya çıkıyor. Bununla birlikte burada Tanrı'nın değişmeyen tabiatında, dinin değişmeyen ilke ve değerlerinin de temelini olduğunu zikretmek gerekir. Ahlaki davranışın en önemli özelliklerinden biri olan adalet fikri din tarafından ikame edilmiş olmaktadır. Adaletin toplum ve bireylerde ortaya çıkması veya gerçekleşmesi, insanın Tanrı ile uyumlu bir ilişki kurmasıyla mümkün olmaktadır. Bu ilişki sayesinde insan kendisini özgür bir varlık olarak ortaya koyar ve ahlaki bir kişilik olarak belirler. Bu da bireyin kendisine ve topluma karşı sorumluluklarını dile getirir.

Süreç düşünürleri Whitehead'in kozmolojisi etrafında bir ahlak anlayışı vücuda getirmeye çalışmaktadırlar. Çünkü onlar kendi yaşadığı modern toplumsal hayatta Hıristiyan din ve ahlak anlayışının ortaya çıkmasını ve bu anlayışın toplumsal hayatla ilişkilendirilmesini arzu ediyorlar. Dolayısıyla modern bir toplum olma yönünde ilerleyen ve değişen Hıristiyan toplumundaki kültürel ve ahlaki anlaşmazlıkları çözecek bir felsefi ahlak düşüncesi geliştirmeye ihtiyaç vardı. Süreç felsefecileri ortaya çıkan bu problemlere bir cevap vermek amacıyla, süreç kavramı üzerinde durmak ve süreç kavramı ışığında konuları toplumsal hayatın ahlaki anlaşmazlıklarına çözüm getirecek felsefi ve ahlaki yeni düşünceler geliştirmek gerektiğini hissetmişlerdir¹. Onların sistemlerinden çıkarılan ahlak felsefesi, Hıristiyan doğal ahlak anlayışı ile karşılaştırıldığında, ikisi arasında bazı benzerliklerin olduğu görülür. Çünkü süreç filozofları bir birey olarak belirli bir toplumun ve kültürün içinde yetişmekte ve onlar tarafından biçimlenmektedir. Örneğin, bir filozof ve bir Hıristiyan gibi ahlak alanında bulunmalarına, ahlaki hayat sürmelerine ve ahlaki düşünmelerine rağmen bir felsefecinin metotları, kaynakları, normları ve dili farklıdır.

¹ Cauthen, Kenneth, **The Ethics of Enjoyment: The Christian's Pursuit of Happiness in this Complicated World**, Atlanta: John Knox Press, 1975, abstract.

Süreççilerin aynı zamanda ahlakın dinde temellenmesi gerektiği ve ahlakın dinsel bir temele bağlanması gerektiği düşüncesinde oldukları görülüyor. Bunda onların, toplumda oluşan ahlaki bozukluğu kaldırma ve giderme arzuları önemli rol oynuyor. Onun için süreççiler, ahlak teorileri hem kapsamlı ve dikkatli bir şekilde ahlak kavramlarını, hem de bunların dayandığı temelleri açıklamaya çalışırlar.² Dini de dikkate almalarından dolayı Hıristiyan doğal ahlakının sistemi ve metodolojisi konusunda görüşler ileri sürerler ve bu konu ile ilgili Hıristiyanlığın Tanrı, vahiy, imân v.b gibi anlayışlardan doğan ahlaki boşlukları kapatmaya çalıştıkları dikkati çeker. Bununla beraber din ve felsefede makul görebilecek bir yöntem arayışı içinde hareket ettikleri söylenebilir.

İşte bu temellendirmeyi yaparken ontolojik prensiplerin esaslandırılması çabalarını ahlaki öğüt üzerine derin bir düşünme ve ahlaki kavram ve yargıları gerekçelendirmeye yönelik eleştirel bir sorgulama olarak tanımlamamız mümkündür.

Netice itibarıyla süreç felsefesinde ontolojik prensipler esaslandırılacak ahlakın psikolojik ve aksiyolojik temellerin bulunduğunu söyleyebiliriz. Süreç felsefesinde temellendirme veya doğrulama sürecinde önemli bir adımı, ahlak ve din üzerindeki düşünceler oluşturmaktadır. Ahlak sürecin kendisinde, varlıklarda, insan yaşamının bir bütünü kapsayan kurallar olarak, insanın değer verdiği değerlerin öneminde ve kendini kontrolde oluşmaktadır³. Bu açıdan bakıldığında süreç felsefesinde ahlak psikolojik ve hem de aksiyolojik olarak temellendirme vardır.

1. Süreç Felsefesinde Ontolojik Prensiplerin Temellendirilmesi

Süreç felsefesinde özellikle Whitehead ve Hartshornun görüşlerinde ontolojik temellere ilişkin düşünceleri görmemiz mümkündür. Nitekim Whitehead'ın yazmış olduğu "Process and Reality" eserinde birçok noktalarda ve farklı tecrübeleri ifade eden kavramlarla, mevcut bilgi ve deneylerimizi (tecrübelerimizi) dikkate alarak Tanrı-evren ilişkisini açıklamaya çalışmış olduğunu görmekteyiz. Whitehead'ın Tanrı kavramını dikkate almadan onun ezeli objelerini ve bunların realite ile olan ilişkisini anlamak mümkün değildir. Filozofumuz, "Process and Reality"de Tanrı'yı birçok kavramlarla düşünceye sergilemektedir. Bu bakımdan Whitehead'ın Tanrı-âlem ilişkisini anlayabilmek için kendisinin, eserinde işlediği bazı teknik kavramların açıklanması lazım.

² Ross. W. D., **The Right And The Good**; New York University Press, New York 1930, s. 95; **The Foundations of Ethics**; New York: Cambridge University Press, New York 1973, s. 83.

³ Rescher. Nicholas, **Process Philosophy, A Survey of Basis Issue**, University of Pittsburgh Press 2000, s. 40.

Bunlar, ezeli objeler (eternal objects), bil-fiil şeyler (actual entities) ve somutlaşma sürecidir.⁴

Ona göre ezeli objeler, gerçeğin çok özel belirlenimleri için salt imkânlardır⁵. Ezeli objeler evrenin salt bil kuvveleridir. Whitehead bu düşüncelerini bir bütün olarak ele aldığımız zaman onun kullanmakta olduğu kavramlardan hareketle, süreç felsefesinde ahlak söz konusu olduğunda, Tanrı-evren ilişkisinde hem Tanrı hem de evrene ilişkin birçok fikirlerin öne sürüldüğünü idrak etmemiz mümkündür. Evrenin dinamik anlamı ve süreç kavramını kabul ettiğimizde Whitehead'ın ezeli objeleri, bil-kuvve olan durumu, bil-fiil vaziyetine taşır, yani onun 'eternal objects' dediği 'ezeli objeler', 'actual entities' dediği bir anlamda diyebileceğimiz tanrı ile evrenin ilişkisinin odak noktasını teşkil etmektedir. Bu anlamda evren bir organik sürece tabidir. Whitehead'a göre bu nokta 'Bill-fiil' dünya, Tanrı olarak isimlendirilen "asli bil-fiil şey ile zamansal şeyleri içine alan bütün şeylerin topluluğu anlamına gelmektedir".⁶ Bu anlamda Tanrı bil-fiil şey'dir.⁷

Whitehead'ın Tanrı'ya bil-fiil demesi, bu kavramın çift kutuplu yapıya sahip olmasından gelmektedir. Burada en önemli olan Whitehead'ın açıklamaya çalıştığı nokta şudur, ezeli objelerin bütün çokluğu, somutlaşma-sürecinin (consrescence) her safhası karşısında derecelenmiş münasebetini Tanrı (bil-fiil şey) sayesinde kazanır.⁸ Bu anlamda olaya baktığımızda Whitehead'ın felsefesinde süreç kavramının anlamını göstermekle beraber, felsefenin en çetin konularından kozaliteye yaklaşımına dikkat çekmektedir. Ontolojik ilke açısından baktığımızda, her hangi bir yerden dünyaya akıp gelen hiçbir şey yoktur. Bil-fiil dünyadaki her şey, bil-fiil şeye işaret eder.⁹ Ona göre "her bil-fiil şey bir anlamda causa sui'dir"¹⁰ "Causa sui, somutlaşma sürecinin, hislerin nicel donanımıyla ilgili olarak karar vermek için kendi sebebi anlamına gelir"¹¹ Whitehead'a göre bu kendi sebebi olma ilkesi evrenin mevcut yapısıyla ilgili olup, evrende olan özgürlük, kendi kendine nedenselliğin (self-causation) unsuru tarafından kurulmuştur. Bu anlamda Whitehead'ın ifadesiyle Tanrı ile veya diğer bil-fiil olan şeyler arasında bir sebep sonuç ilişkisi bakımından nasıl

⁴ Alfred North Whitehead, **Process and Reality**, Corrected edition David Ray Griffin and Donald W. Sherburne. The Free Press New York 1979 s. 21-23.

⁵ **a.g.e.**, s. 23.

⁶ **a.g.e.**, s.63

⁷ Mevlüt Albayrak, **İbn Sina ve Whitehead açısından Tanrı-Âlem İlişkisi ve Kötülük Problemi**, Fakülte Yayınevi, Isparta 2001, s. 156.

⁸ Alfred North Whitehead, **Process and Reality**, s. 163.

⁹ **a.g.e.**, s. 244.

¹⁰ **a.g.e.**, s. 85.

¹¹ **a.g.e.**, s. 86.

bir ilişkiden söz edilebilirlik söz konusu olduğunda diyor, her bir şey, evreni kendi sahip olduğu şekilde kavramaktadır. Bu anlatıma göre sonuç sebep kadar aktif durumdadır. Buna göre her bil-fiil şeyler, başka bil-fiil şeyler tarafından kavranır yâda hissedilir. Whitehead'ın ifadesiyle “basit bir fiziksel his, başka bir hisleri hisseden bir his'tir”¹². Bu noktada biz burada hem âlemi hem de insanı, Tanrı'yı âlemlerle ve insanlarla olan ilişkisi bakımından değerlendirmemiz mümkündür. Biz bir şeyi tecrübe ettiğimiz zaman, tecrübe ettiğimiz şey tarafından nasıl hissediliyoruz? Mehmet S. Aydın 'Âlemden Allah'a' adlı eserinde Whitehead'ın bu noktada işin temelini açığa kavuşturmak için “Çift kutuplu” (dipolar) bir Tanrı anlayışı öne sürmekte olduğunu söylemektedir ki, Ona göre Tanrının, bir değişimin ötesinde kalan, mutlak, ezeli yanı (veçesi) vardır, bir de değişme sürecine bağlı olarak değişen, “oluşan” yanı vardır. Flözofumuz bunlara birincisine Primordial Nature ve diğerine ise Consequent Nature olarak isimlendiriyor. Diğer bir ifade ile Tanrının *Asli Tabiatı* ve *Oluşan Tabiatı*.

Tanrı “asli” yanı ile bütün ezeli objeleri müşahede eder. Bu objelerin ait olduğu sahanın düzeni ve onların değerlendirilmesi İlahi Hikmet sayesinde olur. Ezeli objelerin kendi aralarında, onlarla bilfiil şeyler arasında ve bu sonuncular dünyasında görülen her türlü ahenk, gerçekleşme süreci, tek kelimeyle yaratıcı faaliyet son açıklama kaynağını Tanrı'da bulur. Düzen ve yenilik Tanrının sübjektif gayesinin vasıflarından başka bir şey değildir.

Tanrı her şeyi duyar; her bil-fiil şey de Tanrı'yı duyar. Bu yolla Tanrı kendi inayetinin etkisini âlemde duyurur. Bu şefkat ve merhametle duyurulan etkidir. “Asli” yanı ile Tanrı “duygu için son derece çekici bir güçtür”.¹³

Mehmet Aydın bu anlamda diyor Whitehead'ın “duygu” terimine verdiği özel anlamı hatırlayarak başka bir şekilde ifade edecek olursak, Tanrı “olumlu kavrayışların (pozitif prehensions) çekici yönü olmaktadır. Tartışma söz konusu olan yön söz konusu olduğunda, Tanrı için mazi diye bir şey yoktur. O, “Evvel” dir. Kavramsal duyguya sahip olduğu ve bütün imkânlar dünyasını bir çırpıda kavramsal tarzda müşahede ettiği için burada sevgi ve nefretten söz edilemez. Tanrının kavramsal kavrayışı, hiçbir şarta bağlı olmayan yaratıcı faaliyetidir. Tarihin belli bir seyri veya gerçek dünyamızın hususiyetleri onun “asli” tabiatını gerekli görür, ama onun tabiatı bunları gerekli görmez.¹⁴

Tanrı, sadece “asli” hususiyeti olan varlık değildir. O “Evvel” olduğu kadar “ahir” dir de. Evvel'dir çünkü daha önce işaret ettiğimiz gibi, her türlü yaratıcı faaliyetin ön-şartı, O'nun “asli” yanıdır. O “ahir” dir; çünkü her şey

¹² a.g.e., s. 237.

¹³ a.g.e., s. 344.

¹⁴ M.S. Aydın, *Âlemden Allah'a*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2000, s. 64.

Tanrıyla ilişki içindedir. Bir şeyin başka bir şey ile ilgili olması, ilgi düzenine girenlerin birbirini etkilemesi demektir. Gerçek anlamda Bilfiil Varolan Tanrı da Somutlaşma-sürecinin her safhasını duyar, kavrar. Böylece âlem bütünüyle Tanrıda “objektifleşir”. Tanrı, her bilfiil şeyin gerçek dünyasını paylaşır. Somutlaşma sürecinin ürünü olan her şey, Tanrının hayatına yeni bir unsur olarak girer. Böylece âlemin yaratıcı ilerleyişi, ifadesini Tanrıda bulur. Tanrı bir yönü ile akıp giden sürecin içerisinde olur ve bu yön süreçle birlikte “değişir”, “oluşur”. Artık burada “kavramsal kavrayış” değil “fiziksel kavrayış” söz konusudur. Dolayısıyla Tanrı bu yönüyle şuurulu olup, kendi fiziki duygularını yine kendi asli kavramları üstüne örer.

“Oluşan” yön, zaman içinde akıp giden dünyadan kaynaklanan fiziki tecrübeye bağlı olarak doğar ve “asli” yön ile kaynaşır. Bu durumuyla “oluşmakta olan” İlahi tabiat, belirlenmemiştir, tam değildir, neticedir, sonsuza değin devam eder, tam anlamıyla aktüel ve şuurlidir.” Tanrının kendi “asli” tabiatından gelen sübjektif gayesinin yetkinliği, O’nun “oluşan” yanına dâhil olur. Burada asla kayıp ve bir engelleme yoktur. Dünya bütün fonksiyonlarıyla birlikte, Tanrı tarafından her an hissedilir. Bu onun Tanrıda objektifleşmesi ve dolayısıyla “ölümsüzleşmesi”dir. Bütün gerçek varolanlar, bütün durumlarıyla acıları, başarıları, başarısızlıkları ile ilahi sübjektif gayenin hikmeti ile duyulur, kavranır.¹⁵ Bu husus der Mehmet Aydın problemin iki yönlü oluşu ile beraber Tanrı âlem ilişkisinin anlamamıza yardım eden husustur. İkili problemin ilk yarısı, Tanrının zaman içinde akıp giden âlemden “oluşan” yanını çıkararak “asli” yanını tamamlamasıyla; ikinci yarısı ise, her bilfiil şeyin Tanrı tarafından duyulmak, ilahi varlıkta objektifleşmek (ölümsüzleşmek) suretiyle kendisini tamlığa kavuşturması ile ilgilidir. Varolanların ölümsüzlüğü için Tanrının her iki yanı da gereklidir: Onlar, “oluşan” ilahi tabiatta ölümsüzleşirken, Tanrının akıp giden âlemlerle ilgisinden kaynaklanan ve başlangıç safhası için gerekli olan sübjektif gaye ile donatılmış yaratıcı tempo da ilahi “asli” yan sayesinde durmadan yeniden kurulur.¹⁶ Whitehead bütün bu açıklamalar sonunda Tanrı âlem ilişkisini bir takım antitezler şeklinde açıklamaya çalışır.

Tanrının sürekli olduğunu fakat âlemin durmadan değiştiğini söylemek de, âlemin sürekli olduğunu fakat Tanrının değiştiğini söylemek de doğrudur.

Tanrının bir fakat âlemin çok olduğunu söylemek de, âlemin bir fakat Tanrıda çokluğun bulunduğunu söylemek de doğrudur.

Âlemin Tanrıda içkin olduğunu söylemek de, Tanrının âlemde içkin olduğunu söylemek de doğrudur.

¹⁵ a.g.e., s. 66.

¹⁶ a.g.e., s. 67.

O halde: Tanrı- âlem ilişkisi karşılıklıdır. Tanrının sevgi ve inayeti âlemde bütün varolanlar ile. Bu âlemde olup biten, melekût âlemine intikal etmekte ve âlem-i melekûtta olanlar tekrar bu âleme geri dönmektedir. Âlemdeki sevgi, melekût âlemine çıkmakta, melekût âlemindeki sevgi âleme taşmaktadır. Bu anlamda, Tanrı en büyük Yoldaştır; anlayan ve acıları paylaşan büyük bir dosttur.¹⁷ Yani Whitehead'ın anlayışına göre Tanrı klasik teizme göre ontolojik anlamda dünyadan bağımsız olan bir varlıktır. Ona göre ise Tanrı ontolojik olarak dünya ile bir birine bağlı ve karşılıklı ilişki içerisinde bulunan bir 'Tanrı'dır. İş bu düşüncelere göre süreç felsefesi anlayışında ontolojik prensiplerin temellendirilmesini Tanrının evren ve insanla olan ilişkisinde bulmamız mümkün olduğunu söylememiz mümkündür. Bu bakımdan bakıldığında ilişki söz konusu olduğunda Tanrı ontolojik anlamda güç ve bilgi konusunda insanların (kulların) özgürlüğü açısından kendisini sınırlamakta mıdır?

Aslında bu konuda olayın aslına bakılırsa Whitehead'ın felsefesinde temelde bilfiil şey olmak, sınırlanmış olmaktır. Bu durum Tanrı içinde geçerli durumdur. O'nun sınırlanması kendi iyiliği içindir. Tanrı kendi değerini ahengiyle gerçekliğin derinliğini kazanır. Tanrının bütün yönleriyle sonsuz olduğunu söylemek doğru değildir. Çünkü Whitehead'a göre Tanrının bütün yönlerden sonsuz olması demek O'nun iyi olduğu gibi kötü olmasını gerektirir. Tanrı karar veren bir şeydir ve bu nedenle sınırlanmıştır. " Tanrının aracılığından ayrı, dünyada hiçbir yeni şey ve düzen yoktur"¹⁸ Diğer bir ifade ile Tanrı olmadan dünyanın varlığını düşünmek ve dünyada bir düzenden bahsetmek imkânsız olurdu. Hâlbuki dünyada bir düzen ve nizam vardır.

Tanrının bilgisini daha değişik biçimde arz edersek, Tanrı şimdiyi şimdi, geleceği ise gelecek olarak bilir. Süreç felsefesinde Tanrı insan ilişkisini incelediğimizde ontolojik prensiplerin nasıl bir temellere oturtulduğunu daha açık bir şekilde görmemiz mümkündür.

Yukarıda Tanrı evren ilişkisi konusunda esas temel problemimizi ele almaya çalıştığımız gibi, süreç felsefesi anlayışında ontolojik prensipleri temellendiren fikir ve konuları ortaya çıkarmayı hedeflemiştik. Söz konusu problem Tanrı, insanla ilişkisi söz konusu olduğunda daha geniş kapsamlı olarak ele alınmayı gerekli kılıyor. Çünkü Tanrı hakkında konuşmak, yani Tanrının nasıl bir varlık olduğunu, O'nun evrenle, özellikle de insanla nasıl bir ilişki içinde bulunduğunu dile getirmek, tarihe baktığımız zaman daha çok klasik teizmin (kelam ilminin) konusu olmuştur. Hal böyle olunca da ortaya bir takım konular devreye girmiştir. Tanrının bilgisi, varlık, inanç meselesi, vahi, mucize,

¹⁷ Alfred North Whitehead, **Process and Reality**, s. 350.

¹⁸ **a.g.e.**, s. 377.

iyilik, kötülük ve bunların kaynağı v.s konulardır ki bunların hepside Tanrı ve insanla ilişkilidir ve bu kavramların ilişki bakımından özüne indiğimizde, özünde ahlakı bir tutumu gerektirir.

Bilindiği gibi klasik teizm, din felsefesi anlayışında Tanrının varlığına delil getirme ve bu kavramlarla ilişkili olarak ‘formel delil’leri geliştirme çabaları vardı. Bu problem Aristo anlayışında ilk muharrik¹⁹, Platonda İdeal Varlık, Leibniz’de monatların monadı, Kant’ta zorunlu varlık teorisi²⁰, Daha sonra Kant’ın anlayışı ile beraber bir çok filozofların ahlaktan tanrının varlığına gidiş²¹ gibi konuları ele almıştır. Süreç felsefesi temsilcileri özellikle Whitehead anlayışında problemi ele alırken her hangi bir biçimsel delil geliştirmek ve mevcut delillere değişiklik getirme yoluna girmez. Whitehead’ı asıl ilgilendiren konu, mevcut bilgi ve tecrübelerimizi dikkate alarak Tanrı âlem ilişkisini (buna insan ve diğer varlıkları dâhil düşünebiliriz) açıklamaktır. Klasik teizmin Tanrı’sı ontolojik anlamda dünyadan bağımsız olan bir varlıktır. Oysa Whitehead’ın düşüncesine göre Tanrı ontolojik olarak dünya ile bir birine bağlı ve karşılıklı ilişki içerisinde bulunan ‘Tanrı’dır. Nicholas Rescher bu konuda süreç anlayışında ontolojik düalizmden bahsediliyor olduğunu söyler²². Whitehead’ın felsefesinde ve süreççilerin çoğuna göre yaratma fikri kabul edilemez. Yaratıklar, Tanrı’nın tecrübesini, onun kendilerini kavradığı gibi kavrarlar ve bilirler. Dolayısıyla bu düşüncelerin bize iletiminden anlaşılıyor ki, süreççi felsefe anlayışına göre Tanrı insan ilişkisi söz konusu olduğunda, bu anlayışa göre ilişki karşılıklı olması itibarı ile, insanlar kendilerinde edindikleri derin tecrübelerinde, Tanrı’yı hissederler, işte bu hissetme süreç felsefesinde sıradan bir hissetme değil, o insanın yaşamı sürecince edindiği tüm tecrübelerinin, şuuru dâhilinde bilinçli bir hissetmedir.²³ Bu bağlamda konumuzun açıklığa kavuşturmaya çalıştığımız noktası şu görüşleri varsayabilir. Ontolojik anlamda hem tanrı, hem de insan bir biri ile karşılıklı ilişki içerisinde ki bu da ahlakın ontolojik temelleri bakımından önemli bir noktadır. Çünkü bu anlayışa göre Ontolojik anlamda ne Tanrı da bir tamamı ile bağımsızlığı, ne de insanda bir bağımsızlığı öngörür. Yani Whitehead’ın değimiyle Tanrı, “bütün yaratıklardan önce değil, bütün yaratıklarla beraberdir”.²⁴ Bu anlamda her ilişki bir davranış biçimini gerekli kılar, dolayısıyla bu süreççi düşünörlere göre davranışlar bu noktada karşılıklı olarak uyumludur.

¹⁹ M.S. Aydın, **Alemden Allah’a**, s. 37.

²⁰ **a.g.e.**, s. 38.

²¹ M.S. Aydın, **Tanrı Ahlak ilişkisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991, s. 25-122.

²² Rescher, Nicholas, **Process Philosophy, A Survey of Basis Issue**, s. 9.

²³ Alfred North Whitehead, **Process and Reality**, s. 344.

²⁴ **a.g.e.**, s. 345.

Peki, davranışlar karşılıklı ilişki bakımından bu nokta da uyumlu olsa, o zaman dünyadaki kötülük nerden çıktı ve aynı zamanda, ahlaki özgürlük ile ilişkilendirilmesi bakımından nasıl bağdaştırılabilir?

Whitehead ve diğer süreççi felsefe anlayışında dünyadaki kötülüğün kaynağı Tanrı değil varlıkların kendisidir. Varlıklar mümkün varlıklar oldukları için kendilerinde potansiyel olarak hem birçok durumlara sahiptirler, durumlar ise imkân bakımından özgürdürler. İşte varlıklar bu durumların özgürlüğünden yararlanarak iradelerinde bir biri ile olan ilişkisinde ve Tanrı ile olan ilişkilerinde, gayeleri bakımından kendilerine sunulan imkânları reddetmesinden kaynaklanır. Nitekim insan için seçme, kendi doğası için gerekli olanı yapmadır. Bu doğru da olabilir, yanlış da. Bu seçim, kötülüğe de yol açabilir, ondan kaçmaya da yol açabilir. Tanrı için ise, böyle bir ayrım söz konusu değildir. Çünkü onun seçmesi, güzeli var etmesi ve ondan etkilenmesi demektir. Kötünün onda iyiye dönüşmesi de bu anlamdadır. Hartshorne'un ifadesine göre güzeli yaratmak seçmektir; diğerleri lehine bazı mümkünleri terk etmektir. Dünyayı yaratan, Tanrı birçok şeyi yapmalıdır. Tanrı bizzat kendisi için, bir yaratıcı ve kendi dünyasını seven olarak mümkün roller arasında da seçimler yapmalıdır.²⁵

Whitehead'a göre kötülük "dünyadaki kötülük, yarı şeffaf olan unsurlardır."²⁶ Bu açıdan Whitehead kötülüğü, varlıkların kısmı olarak kendi kendilerini belirleme gücüne, dolayısıyla kötülüğü yapabilme özgürlüğüne sahip olmalarının sonucu olarak görmektedir. Kötülük reel olup varlıklar arasındaki uyumsuzluktan, gaye çatışmasından ve varlıkların kendilerine sunulan imkânları reddetme özgürlüğüne sahip olmalarından doğmaktadır.²⁷ Diğer bir ifade ile kötülük bir uyumsuzluk olarak sosyal çevreyi kaybetmede ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla süreççi felsefe anlayışına göre kötülüğün kaynağı Tanrı değil, insan olmaktadır, Tanrı ontolojik anlamda tabiat kanunlarında tabii olarak var olan iyi ve kötülüğün imkânlarının çeşitlerini sunar ve düzenler. Geri kalan şey ise yaratıkların basit bir şekilde yapmaya karar verdikleri şeydir" Buna göre gerçeklik kazanana kadar kötülük yoktur. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında, davranışı bakımından insanla olan ilişkisinde, eylem ve kararlarda bil-fiil ve bil-kuvve bütün her şeyi belirleyen kozsal bir faktör olamamakla beraber, özgürlük yaratıklarla ilgili uygulanabilir bir realite olmaktadır. Dolayısıyla meseleye bu yandan baktığımızda süreç felsefesine göre evrende ahlaki bir düzen vardır. Bu düzen, kötülüğün dayanıksızlığına işaret etmektedir. Dolayısıyla moral özgürlük, bütün süreçte kötülüğe karşı yaratıcı atılımın en yüksek düzeyinde özeldir, yani Tanrıda. Tanrıdaki ahlaki yetkinlik asli yönü ile sürekli ve değişmezken oluşan

²⁵ Mevlüt Albayrak, **İbn Sina ve Whitehead açısından Tanrı-Âlem İlişkisi ve Kötülük Problemi**, s. 188.

²⁶ Alfred North Whitehead, **Process and Reality**, s. 340.

²⁷ Aydın, M.S., "Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Âlem İlişkisi", **AÜİFD**, Ankara 1985, s. 82.

yönüyle sürekli olarak yaratıklarla ilişki içerisinde. ²⁸ Tanrı insanlara kendi özgürlüklerini kullanabilecekleri birçok yolu ve alanları yaratmaktadır (burada yaratma fikri yoktan yaratmakta anlamında değil). Çünkü süreç felsefesinde yoktan yaratma fikri yer almaz. Tanrı ve Evren karşılıklı ezeli olarak vardır. Böylece yaratıklar özgürlük ve bağımsızlığın bazı derecelerine sahip olmaktadır. Bu anlamda yaratıklar otonom varlıklardır. Ancak dünyada bir kötülük vardır, Tanrı insanların kötülüğü kullanabilecekleri alanları da mı yarattı? Eğer yarattı ise o zaman dünyada olup biten her kötülüğün sorumlusu tanrı olmaz mı? Dolayısıyla insanların otonom varlıklar olması söz konusu olmaktan çıkmaz mı? Süreç felsefesine göre Tanrının kötülüğün kaynağı olarak görme düşüncesi farklıdır, mesela fiziksel kötülükler yaratıkların yaratıcılığından ve dünyanın var olması için zorunlu olan doğal kanunlardan doğmaktadır. Tanrının doğrudan kozsal failliğiyle ilgili çok özel kötülükleri sorumlu tutacak hiçbir gerekçe yoktur. Tanrı, dünyanın potansiyel koordinasyonu için sorumlu olmasına rağmen, kötülük ve zıtlıklar, yaratıkların nihai kararları olması sebebiyle ortaya çıkar. Buna göre Tanrı kötülüklerin doğrudan yaratıcısı değildir. İnsandaki otonomluk, onun kendi eylemlerini seçebilme özgürlüğüne sahip olduğunu gösterir ²⁹. Tanrıda bu seçme özelliği ile kendini göstermektedir. Dolayısıyla süreççi felsefe anlayışında bu problem klasik kelamın tartıştığı konuya benzemekle beraber, ontolojik anlamda hem tanrı hem de insan problemin merkezindedir. Ancak Tanrı sorumluluğunun atfedildiği ayrı bir varlık değildir. Şayet dünya iyi ve kötünün karışımın ise, o halde Tanrı birinden sorumlu olduğu kadar diğerinden de sorumlu olacaktır. ³⁰ Neville'ye göre Tanrı insanların kararları içinde kendi gayretleri olmadan meydana gelen özelliklerin yaratıcısıdır. ³¹ Kararlar, belirsizliklerin çözümleri oldukları için bunları yaratan insandır. Yani kararlar bireyin sorumluluğu altındadır.

Whitehead ve Hartshorne'a göre Tanrı, dünyadaki kötülüğü tecrübe ederken bizim kötülüklerimizi duyar. Buna göre Tanrı, ıstırap çekmeyi asla başkasına devretmeyen veya Whitehead'ın ifadesiyle "bizim bütün elemelerimizle kederlenen bir varlıktır" "büyük bir dost acıları paylaşan büyük bir dosttur" ³².

²⁸ Daniel. D Williams, **Moral Obligation In Process Philosophy**, 190-191, A.N Whitehead, *Essays On His Philosophy*.

²⁹ Abromaitis, Jonas, *In Search of a Process Ethics within Whitehead's Cosmology*, M.A. Thesis, 1983. s. 25; Bauman, Whitney A., 'The 'Eco-Ontology' of Social/ist Ecofeminist Thought', *Environmental Ethics* 29, no. 3 (Fall 2007): 279-298.

³⁰ Bellantoni. Lisa., "Future Ethics: MacIntyre and Whitehead on Moral Progress" **Whitehead's Philosophy: Points of Connection**, eds. Janusz A. Polanowski and Donald W. Sherburne, Albany, NY: State University of New York Press, 2004, 103-124.

³¹ Charles Hartshorne, John Cobb and Lewis Ford, **Three Responses to Neville's Creativity and God**, *Process Studies*, 1980 pp. 93-109, Vol. 10, Numbers 3-4, Fall and Winter.

³² Alfred North Whitehead, **Process and Reality**, s. 349.

Whitehead'ın Tanrıya büyük bir dosttur demesi onun kötülüğü yaratıcısı değil, onu duyan ve hisseden olması ile ilgilidir. Aydın'ında ifade ettiği gibi Whitehead'a göre kötülük ilahi tecrübede bir değişikliğe uğrar ve yenilik için kullanılabilir hale gelir.³³

Bu nokta kendi içinde çelişir görünmektedir. Bazı eleştirmenlere göre, ıstırap çeken bir Tanrı'nın dini inanç tarafından istenen mutlak yetkin olan bir Tanrı'dan düşük bir seviyede olması gerekir. Tanrı'yı mutlak olarak değişmez kabul edince, böyle bir itirazı doğru olarak kabul etmek gerekmektedir. Örneğin İbn Sina'da Tanrı'nın yetkinliği bütün şeylerden bağımsız olmasında yatmaktadır. O'nda hiçbir potansiyel yoktur. Hâlbuki Whiteheadçı ulûhiyet anlayışa göre, Tanrı'nın yetkinliği değişmezliğinde değil, hiçbir şey tarafından üstünlüğünün verilmemiş olmasında yatmaktadır. Bu yetkinlik O'na sadece kendisinden gelmiştir. O'nun mahiyeti bir yönden değişmez, bir yönden değişir veya süreç halindedir. Whitehead problemi genel felsefi anlatımıyla ele almaktadır.

“Tanrı her bir yaratıcı safhaya giren ve değişen bilfiil şeyse, O, kötülüğe dikkat çeken dâhili uyumsuzluktan muaf tutulmalıdır. Tanrı bil-fiil olduğu için, bütün evrenin sentezini bizzat kendi içinde ihtiva etmelidir. Bu nedenle Tanrı'nın mahiyetinde, dünya ile nitelenen formlar alanının bir yönü ve formlar tarafından nitelenen bir yönü vardır... O'nun mahiyeti bütün değişmelerle ilişkisinde kendi kendini sürekli kılar.

Böyle Tanrı, dünyanın estetik uyumunun ölçüsüdür. Yaratıcı aksiyonda uyum vardır. Çünkü bu durum O'nun “içkin” olmasıyla şarta bağlanmıştır.

Şayet Tanrıdan neşet eden determinizm için dünyadaki kötülüğü izlersek, o takdirde dünyadaki uyumsuzluk, Tanrı'nın uyumundan neşet ettirilmiş olur. Yine dünyadaki eksiklik, Tanrı'nın bütünlüğünden türemiştir³⁴.

Bu görüşlere göre süreççi filozoflar Whitehead ve Hartshorne'a göre Tanrı'nın dünya tarafından etkilenmesi bir temel ilkedir. Dolayısıyla Tanrı'nın yetkinliği dünyadan bağımsız olması veya muaf olmasında değil, onun mümkün “potential” olan eylem ve kararlarına cevap vermesindedir. Bu açıdan Hartshorne'a göre Tanrı'nın dünyanın kötülüğünü tecrübe ettiği gerçeği bizzat Tanrı'nın kendisini kötü yapmaz. Zira başkası tarafından işlenen kötülüğü tecrübe etmek O'nun için bir şeydir ve kendisinin kötü olması tamamen farklı

³³ Aydın, M.S, *Süreç Felsefesi Işığında Tanrı Âlem İlişkisi*, s. 82.

³⁴ Mevlüt Albayrak, **İbn Sina ve Whitehead Açısından Tanrı-Âlem İlişkisi ve Kötülük Problemi**, s.208.

bir şeydir. “Tanrı” Hartshorne’a göre “sadece kendisinin sahip olduğu hisleri değil, yaratıkların kötü hislerini de duyar.”³⁵

Bu durumda problem kendisini şu şekilde ortaya koyabilir, Tanrı Whitehead ve Hartshorne’nun dediği gibi kötülüğün yaratıcısı değilse dolayısıyla ahlaki kötülük bizim eserimiz ise, Tanrı’nın insan ile ilişkisindeki ortaklığı, insanın bütün yönlerini kapsamıyor anlamı çıkar. İnsanın tüm eylemlerinde Tanrı bizimle ortak olduğuna veya biz Tanrı ile ortak olduğumuza göre kötü fiillerimizde de Tanrı bizimle ortak olması gerekmez mi? Kötülüğü sadece insanın özgür seçimine bıraktığımızda, bu mümkün hali yaratan Tanrı, onun işlenmesinde insanla ortak olacaktır. Çünkü Tanrı, zorlayıcı olmaktan ziya ikna edici bir güçtür.

Dolayısıyla eğer bu probleme bu şekilde ele alırsak konumuz olan süreç felsefe anlayışında Tanrı’nın insanla olan ilişkisinde ontolojik anlamda ahlaki bir temellerin olabileceği düşüncesi zorluğa sürüklenmiş olur. Oysa süreci filozofların anlayışında bu ilişki Tanrı’nın yaratıklar ile olan ilişkisi bakımından aynı zamanda insanın kendisinin edindiği tecrübesi bakımından, ilişkilerin bulunduğu uyum noktasında kendisini açıklığa çıkarmaktadır. Nitekim sorunu bu noktada incelemeye çalışırsak daha iyi anlaşılır. Süreç felsefesi anlayışında ilişkisel güç hem etkileyen hem de etkilenen bir güçtür. Ancak etkilenen bir varlık olarak Tanrı, diğer varlıklar tarafından pasif bir şekilde kontrol edilen bir varlık değildir. Tanrı’nın ilişkisel gücü dünya ve yaratıklar ile ilişki içerisindedir. O kendi kendini kendine yaratıcı olmaya muktedir bir ilişkidir. Tanrı bu yönü ile tüm dünyayı ve hem de yaratıkları tecrübe eder, hiçbir şeyi dışarıda bırakmaksızın duyar. Durumu süreç felsefesi anlayışı gibi izlemeye çalışırsak, Tanrı’nın bir sevgi olması bu noktayı açıklığa arz eder. Çünkü sevginin temelinde karşılıklı etkileme ve etkilenme vardır. Tanrı hem etkileyen hem etkilenendir. Bu bağlamda Tanrı yaratıkların tümü ile ilişki içerisindedir. Sevgi sadece mutlulukları paylaşmak değil aynı zamanda, üzüntü, keder, korku, umut, zafer, v.s bütün duyguları hissetmektir. Bu nedenle Tanrı’nın sevgisinde bizim sevgimizde bazen olduğu gibi menfaat ve tek taraflılık yoktur. Zaman ve şartlara göre değişmez.

Problemi ilişki bakımından ele alarak incelerken, yine önemli nokta olarak ortaya çıkan şey ilişkinin önemidir, yönüdür, bu ise insanın kendi tecrübesinde, bizzat hissetmesi ve yaşaması ilişkinin, ontolojik prensiplerin (ahlaki) temelini bulabileceğimiz noktadır. Bu şey insanın davranışlarını, karakterlerini, belirleyen şey olabilir.

İçinde yaşadığımız dünya, ahlak değerlerinin gerçeklik kazandığı bir sahne gibidir. Dünyada sürekli değişme ve gelişme vardır. İnsan, bu değişme ve

³⁵ a.g.e., s. 203.

gelişme sürecinin içinde olduğundan onun karakteri, yeni durumlardan geçme, geçme oluşur. Fakat bu düzen içinde olan bu değişme ve gelişmeyle sonlu bir varlık olan insanın varoluş şartları her zaman uyum içinde olmayabilir. İşte yer yer görülen uyumsuzluk, insan açısından değerlendirildiğinde “kötülük” diye nitelendirilir.³⁶

Kısacası süreç felsefesi anlayışında, Tanrı ve insanla ilişkisi bakımından, ontolojik prensiplerin temellerini, bulup çıkartmamız ve birçok bakımdan temellendirmemiz mümkündür, fakat bu ne klasik teizmin ne de Kant’ın ifade etmeye ve temellendirmeye çalıştığı anlamda anlayışı ortaya sergilemektedir. Bu anlayış tamamıyla süreç teolojisinin kozmolojisini ortaya atmaktadır. Değerler dünyasında yaşayan insan sırf ahlaki kurallar ve ahlaki değerlerden hareketle Tanrı’nın varlığına veya Tanrı ile ilişkiye yönelmemektedir. Orada insan bir inanç sahibi olan insan olarak, onun ahlaki tecrübeleri, ayrı ayrı değil içe içedir. (Ancak bu dindar olmayanın ahlaklı olmayacağı anlamına gelmez). Dolayısıyla süreç felsefesine göre insan Tanrı’nın varlığını kendi tecrübelerinde hisseder. Diğer bir ifadeyle insan hayatında edindiği deneyimlerinden hareketle, yine bu deneyim (sadece sırf ahlakın kendi kurallarından hareketle Tanrı’nın varlığını keşfetme anlamında değil) içinde bulunduğu dünyada yaşadığı hem toplumsal çevre, dinin verdiği öğretileri bizzat yaşayarak tecrübelerinde genişleterek hissederek, doğrulmasıdır, bir bakıma ontolojik anlamda, dini tecrübe de denebilir. İnsan bu yaşam deneyimlerinde, ahlak yaşantısında aşkın bir varlığa doğru ilişki vardır. Taylor’a göre bu ilişkisel yönelme sürekli bir oluş içinde olup, en küçük noktada insanların aralarında olan ilişki, en üst noktada ise Tanrı vardır.³⁷ Dolayısıyla bu noktada gerçek dindar, hayatın olgu, ahlak ve inanç boyutlarını birlikte gören ve yaşayan insandır. İnanç boyutu, onun kişiliğinin en küçük ayrıntısına kadar sinmiş durumda olup bu boyut, onun gözünde, en az diğer boyutlar kadar gerçektir.

Konu ile ilgili İslam düşünürlerinden İkbâl’i ele alırsak, düşünürümüze göre Tanrı ile âlem (burada âlem denince tüm varlıkları düşünebiliriz) arasında organik bir bağ vardır. Yani âlemde başka benlerde vardır, bu benler yaratılışları bakımından izafi bir bağımsızlığa sahiptirler. “bütün var olanlar ilahi hayatta yer alırlar”. İlişki söz konusu olduğunda Tanrı tüm yaratıcı kudreti ile her şeye nüfuz eder, hiçbir şey onun karşısında ne “kapalı” ne de “ulaşılmaz” değildir. O’nun yaratıcı faaliyetinin dışında ne zaman ne de mekân vardır, “Mutlak ben... sonsuz silsileleri ihtiva eder, fakat O bu silsileler değildir. Tanrı’nın, benlere, kısmen de olsa kendi kendini belirleme gücünün vermesi, Onun gücünün işretidir, güçsüzlüğünün değil. Kaldı ki, öteki varlıklara her türlü imkânı veren Allah’tır. O hakiki manada sonsuzdur ve bu yüzden de sonluyu dışında tutmaz.

³⁶ Aydın, M. S., **Tanrı Ahlak İlişkisi**, s. 182.

³⁷ **a.g.e.**, s. 185.

O Evveldir, hem Ahirdir, Zahirdir ve Batındır.³⁸ İktbal'in düşüncelerini dikkatle izlediğimiz zaman, ilişki söz konusu olduğunda, Tanrının insanla ilişkisi, Tanrı'nın "yaratıcı" sıfatıyla ele alındığında anlam ifade etmektedir. Şöyle ki insan bir irade bir şuur sahibi olması bakımından ahlaki değerlere sahip olabilir. İnsan kendi tecrübesinin oluşumunda kendisini (benliğini) belirlemektedir ve diğer varlıklarla aynı zamanda Tanrı ile olan ilişkisi de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Âdem'in itaatsızlığı, insan varlığında özbenlik-şuurunun bir işareti, hürriyetin bir nişanesidir. İnsanın ilk itaatsızlığı beklide onun ilk hür seçimi idi. Eğer insan böyle bir hürriyete sahip olmasa idi, onun ahlaki değeri olmazdı. Öteki benlere alış veriş ilişkiye girmeyen insan, iyilik hâsil eden varlık haline gelmez. Hürriyet bu anlamda iyiliğin ön şartıdır. Fakat seçme hürriyetine sahip bir varlığı yaratmak, bir tehlikeyi de göze almaktır. Çünkü seçme hem iyi olanı hem de kötü olanı seçme hürriyetini kendisinde bulunduran kavramdır. Allahın böyle bir riski göze almış olması Onun insana gösterdiği büyük güvenden dolaydır. İnsanın vazifesi buna ahlaki davranışlar sergileyerek layık olmaktır. Mehmet Aydın'ın da ifade ettiği gibi "ahlak doğru yolu seçmek için bize yol gösterir; hak din ise bu doğruya bütün kalbimizle sarılabilmemiz için yardımcı olur"³⁹

Sonuç olarak süreç felsefesi düşünce serüvenlerine baktığımızda ontolojik anlamda ilişki söz konusu olduğunda, Tanrının insanla olan ilişkisinde sınırlı bir ontolojik varlık prototipi olduğunu fark edebiliriz. Çünkü insan var olma bakımından sınırlı olmasıyla birlikte varlığın dışında bir varlık değildir. Dolayısıyla onun işleyeceği işler fiiller ne kadar hür irade ve şuura dayansa da yine de o sonsuz varlığın sonsuzluğunda bir şey olmaktadır. Yukarıda söylemeye çalıştığımız gibi bu nokta Whitehead'da 'yaratma' kavramı Tanrı'dan geniş olup, Tanrı'da öteki şeyler de 'bilfil' 'varolan'lardır. Yani yaratıklarla beraber olandır. İktbal'e göre âlemde olup biten her şeyi ilahi yaratmanın içinde görüyor, fakat bir yandan da varlıklara kendi kendilerini belirleme gücünü veriyor. Ama bunu nasıl başardığını dini düşünceden bize çıkarmak bize pek mümkün gözüküyor. Belki de bu ilişki noktaları bize süreçte ahlakın varlığını, daha farklı bir ifade ile söylemek icap ederse, süreç felsefesi anlayışında ahlakın temellerini ontolojik prensiplerle temellendirerek yerleştirebileceğimiz ilişkilerdir.

KAYNAKÇA

Abromaitis, Jonas, **In Search of a Process Ethics within Whitehead's Cosmology**, M.A. Thesis, 1983.

³⁸ Muhammed İktbal, **The Reconstruction of Religious Thought in Islam**, Lahoure, 1958, s. 31-60.

³⁹ Aydın, M. S., **Tanrı Ahlak İlişkisi**, s. 220.

- Albayrak, Mevlüt, **İbn Sina ve Whitehead Açısından Tanrı-Âlem İlişkisi ve Kötülük Problemi**, Fakülte Yayınevi, Isparta 2001.
- Aydın, M. S., **Alemden Allah'a**, Ufuk Kitapları, İstanbul 2000.
- _____, “Süreç Felsefesi Işığında Tanrı Âlem İlişkisi”, **AÜİFD.**, Ankara 1985.
- _____, **Tanrı Ahlak ilişkisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991.
- Bauman, Whitney **A.**, **The 'Eco-Ontology' of Social/ist Ecofeminist Thought**, *Environmental Ethics* 29, no. 3 (Fall 2007).
- Bellantoni. Lisa, “Future Ethics: MacIntyre and Whitehead on Moral Progress” **Whitehead's Philosophy: Points of Connection**, eds. Janusz A. Polanowski and Donald W. Sherburne. Albany, NY: State University of New York Press, 2004.
- Cauthen, Kenneth, **The Ethics of Enjoyment: The Christian's Pursuit of Happiness in this Complicated World**, Atlanta: John Knox Press, 1975.
- Hartshorne, Charles; Cobb, John and Ford, Lewis **Three Responses to Neville's Creativity and God**, *Process Studies*,1980 pp. 93-109, Vol. 10, Numbers 3-4, Fall and Winter.
- Iqbal Muhammed, **The Reconstruction of Religious Thought in Islam**, Lahoure, 1958,
- Rescher, Nicholas, **Process Philosophy, A Survey of Basis Issue**, University of Pittsburgh Press 2000.
- Ross, W. D., **The Right And The Good**, New York University Press, New York 1930.
- _____, **The Foundations of Ethics**, New York: Cambridge University Press, New York 1973
- Whitehead, Alfred North, **Process and Reality**, Corrected edition David Ray Griffin and Donald W. Sherburne. The Free Press New York 1979.
- Williams, Daniel D., **Moral Obligation In Process Philosophy**, 190-191, A.N Whitehead, Essays On His Philosophy.